

*Збараська централізована бібліотечна система
Методично-бібліографічний відділ*

Серія: «Бібліотекарю на замітку»

Найстрашніший злочин в історії людства - Голодомор

85 – трагічному тридцять другому

Методично-бібліографічні поради

Збараж-2017

Матеріал підготувала: Л. Буряк, методист ЦБС;

Редактор: Т. Кульпа, зав. методично-бібліографічного відділу;

Комп'ютерний набір: Л. Буряк;

Відповідальна за випуск: О. Бойко, директор ЦБС

...Стерня. Стерня людської байдужості. Найжачилася стражденна земля нею проти світу. Переореться, засіється, та не забудеться. Бо кожним колоском, бур'янцем і червоним маком стугонітиме в жилах, відбиватиме в скронях кров нації, яка вижила. Вижила і йде цією стернею, несучи на своїх плечах таку важку ношу пам'яті.

Методично-бібліографічні поради адресовані бібліотекарям публічних та шкільних бібліотек, клубним працівникам, вчителям, студентам та учням.

**То був страшний навмисний злочин,
Такого ще земля не знала!
Закрили Україні очі.
І душу міцно зав'язали!**

Цього року в Україні відзначають 85-річчя вшанування пам'яті жертв голодомору – найтяжчого злочину проти людства, який було сплановано і реалізовано керівництвом Радянського Союзу проти українського народу. Голодомор 1932-1933 рр. – одна з найтрагічніших сторінок нашої історії, яку десятиліттями замовчували. Надзвичайно важким і трагічним для українського народу було ХХ століття. Відбулися дві світові війни, які пронеслися кривавим смерчем по українських землях. Україна пройшла через грізні роки народних повстань: у 1920-1923 рр. – у східних, центральних, південних та північних регіонах, у 1942-1953 рр. – на заході країни; пережила три штучно створені голодомори (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 рр.). А ще були масові сталінські репресії, ГУЛАГ, Соловки, Сибір, еміграція в Казахстан, на Далекий Схід, в Америку, Західну Європу, Австралію.

Найчисельніших людських втрат Україна зазнала від голодомору 1932-1933 рр. У мирний час від голодної смерті тоді загинули мільйони людей – переважно, українські селяни (у міських поселеннях ситуація була дещо кращою, оскільки

населення тут одержувало продовольчі картки, які хоч трохи отоварювалися продуктами). Цей небачений у світі голодомор забрав життя майже у третини всіх жителів УРСР. Помирали переважно українці (в сільських місцевостях їхня частка становила 80–90 %).

Голод охопив і райони Російської Федерації з переважанням чи з високою часткою українців. Це була масова і дуже жорстока розправа з українськими селянством. Причиною голодомору стала політика сталінського режиму щодо українців як нації, а водночас і селян як класу. Головною метою організації штучного голоду був підрив соціальної бази опору селян проти комуністичної влади для забезпечення тотального контролю з боку держави за всіма верствами населення. Найбільше загинуло дітей і людей похилого віку, а також чоловіків, котрі гірше, ніж жінки, переносили голод (саме з початку 30-х років, а не від Другої світової війни, як про це часто пишуть, кількість чоловіків у радянській Україні (за даними перепису 1937 р.) була на 2,1 млн. меншою, ніж жінок).

До українських голодоморів були безпосередньо причетні В. Ленін, Й. Сталін, В. Молотов, Л. Каганович, С. Косіор, В. Чубар, П. Постишев та інші.

У Західній Україні, яка була в ті роки під владою Польщі, Румунії і Чехословаччини, голоду не було.

Кількість померлих від голоду неможливо точно підрахувати. Різні дослідники називали цифри від 2,5 до 8 млн. жертв. За підрахунками Роберта Конквеста, автора книги «Жнива скорботи», від голоду померли 5 млн. селян в Україні і ще 2 млн. за її межами. На початку 90-х років С.

Кульчицький (Україна) і С. Максудов (США) спробували уточнити ці цифри на підставі щойно розсекречених матеріалів радянської демографічної статистики. За оцінкою Кульчицького, прямі втрати від голоду 1933р. в Україні коливаються в діапазоні від 3 до 3,5 млн. осіб, повні втрати (з урахуванням зниження народжуваності) – від 4,4 до 5 млн. На думку Максудова, від голоду померли 4 - 4,5 млн. осіб, повні втрати становили 5,5 - 6 млн. Дослідники зробили висновок, що всі відомі людству випадки геноциду за своїми масштабами неможливо порівняти з тим, що скоїлося в Українській РСР на початку 30-х років. Голод 1933 р. – найстрашніший серед чисельних злочинів сталінщини.

Голодомори в Україні – неодноразова масова загибель людей від голоду на території УРСР, спричинена зумисними

діями сталінської влади і спрямована на геноцид корінного населення. Найвідомішим і визнаним на міжнародному рівні голодомором є масове вимирання українців у 1932–1933 роках. Визначення «голодомор» вживається також для голоду 1921–1923 та 1946–1947 років.

Голодомор в Україні 1921–1923 – масове знищення корінного українського населення з ознаками етнічної чистки через мор голодом, найбільше у південних областях України, в 1921–1923 роках, спричинене конфіскацією у селян і вивезенням хліба з України до Росії, Західної Європи та Америки радянською владою в Україні, під тиском влади Радянської Росії. В середньому по територіях, де компактно на той час мешкали українці, урожай був трохи нижчим від норми через посуху на півдні України, Кубані та Поволжі.

Голодомор 1932–1933 років – масовий, навмисно організований радянською владою голод 1932–1933 років, що призвів до багатомільйонних людських втрат у сільській місцевості на території Української РСР (землі сучасної України за винятком семи західних областей, Криму і Південної Бессарабії, які тоді не входили до УРСР) та Кубані, переважно більшість населення якої становили українці. Викликаний свідомими і цілеспрямованими заходами вищого керівництва Радянського Союзу і Української РСР на чолі зі Сталіним, розрахованими на придушення українського національно-визвольного руху і фізичного знищення частини українських селян.

Спланована конфіскація урожаю зернових та усіх інших продуктів харчування у селян представниками радянської

влади впродовж Голодомору 1932–1933 безпосередньо привела до вбивства селян голодом у мільйонних масштабах, при цьому радянська влада мала значні запаси зерна в резервах та здійснювала його експорт за кордон під час Голодомору. Попри те, що злочинні дії представників сталінської влади, що спричинили смерть людей голодом, кваліфікувалися згідно з нормами тогочасного радянського кримінального законодавства як вбивство, причини цього масового злочину ніколи в СРСР не розслідувалися та ніхто з можновладців, причетних до злочину, не поніс покарання при тому, що навіть найвище керівництво СРСР, включаючи Сталіна, знало про факти загибелі людей від голоду. Впродовж десятиліть масове вбивство людей штучним голодом не лише навмисно замовчувалося радянською владою, але й взагалі заборонялося про нього будь-де згадувати. У порівнянні, Голод у Поволжі 1921–1922 роках та голод під час блокади Ленінграду в роки Другої світової війни висвітлювались в радянських засобах масової інформації та історичній літературі. Бездіяльність радянської прокуратури та інших органів влади стосовно факту злочину масового вбивства людей штучним голодом яскраво демонструє дійсний, а не декларований, – на словах чи на папері, – стан реалізації «радянської законності» у тоталітарній радянській державі.

24 країни офіційно визнали Голодомор геноцидом українського народу. Відповідно до соціологічного опитування, проведеного 2010 року, 60 % громадян України вважають Голодомор геноцидом. 2003 року Український парламент назвав, а 2006 – офіційно визнав Голодомор

геноцидом українського народу. 2010 року судовим розглядом завершилася кримінальна справа за фактом здійснення злочину геноциду. Винними суд визнав сім вищих керівників СРСР та УРСР, і констатував, що за даними науково-демографічної експертизи загальна кількість людських втрат від Голодомору становить 3 мільйони 941 тисяча осіб. Також за даними слідства було визначено, що втрати українців у частині ненароджених становлять 6 мільйонів 122 тисячі осіб.

У тому ж таки 1933 році, користуючись заляканістю і фізичною нездатністю до будь-якого опору серед селян, було заборонене вживання української мови у пресі, школах і при веденні документів на Кубані та на території теперішніх Ростовської, Воронежської, Курської, Білгородської, Брянської областей РФ, на території яких існували українські села і містечка, а також розстріляно тих, хто намагався підраховувати кількість жертв. В Росії ця тема дотепер під негласним табу. Співробітники ФСБ проводять бесіди з українцями Кубані, які намагаються хоч якось висловити власну позицію.

Голодомор 1932–1933 рр. в Україні, його причини та наслідки

Найжорстокішим злочином комуністичного режиму проти українського народу був голодомор 1932–1933 рр. Ця спланована проти українського селянства акція мала ліквідувати основу української нації і національного відродження, зруйнувати незалежні господарства, унеможливити протистояння радянській владі. «Голод

запланувала Москва для знищення українського селянства як національного бастіону. Українських селян знищили не тому, що вони були селянами, а тому, що вони були українцями», – писав американський професор Р. Конквест.

Аналіз тодішніх подій переконливо свідчить, що в українському селі мали місце всі елементи політики геноциду. Такого висновку дійшли і члени Міжнародної комісії з розслідування голоду в Україні, яка працювала 1988–1990 рр. Геноцидом українського народу визнали голодомор 1932–1933 рр. Верховна Рада України, а також понад півтора десятка країн світу. Низка зарубіжних парламентів готують таке визнання.

Головною причиною голодомору 1932–1933 рр. була цілеспрямована злочинна політика більшовицького керівництва. Адже сам Сталін визнавав, що загальний урожай зерна в 1932 р. перевищував урожай 1931 р. Інакше кажучи, харчів не бракувало. Проте держава цілеспрямовано конфісковувала більшу їх частину, в т. ч. зерно, яке призначалося для насінневого, страхового і фуражного фондів, ігноруючи заклики і попередження українських представників з місць. Це прирєкло мільйони людей на смерть від голоду, який неможливо назвати інакше, як штучний. Спроби протидіяти насильству жорстоко придушувалися. Вище партійно-державне керівництво Української СРР, зокрема генеральний секретар КП(б)У С. Косіор, голова ВУЦВК Г. Петровський, голова Раднаркому України В. Чубар, не знайшло в собі політичної волі та особистої мужності протистояти диктату Й. Сталіна, фактично ставши слухняним зряддям у його руках.

Голод, що поширювався протягом 1932 р., набув найстрашнішої сили на початку 1933 р. За підрахунками дослідників, в Україні щодня помирало голодною смертю 25 тис. осіб, щогодини – 1 тис, щохвилини – 17. Середня тривалість життя українців у 1933 р. у чоловіків становила 7,3 року, а в жінок – 10,9 року.

Залишившись без хліба, селяни їли мишей, щурів та горобців, кісткову муку і кору дерев. Відбувалися численні випадки канібалізму (лише офіційно за фактом канібалізму 1933 р. в Україні було зареєстровано 2 тис. кримінальних справ). Конфіскації збіжжя тривали, незважаючи на те, що з голоду вимирали цілі села. За вказівкою московських емісарів В. Молотова, Л. Кагановича, П. Постишева, які керували хлібозаготівлею в Україні, коли хліба не було, забирали сухарі, картоплю, сало, соління, тобто всі запаси їжі. Траплялися випадки, коли вилучали навіть шкіряні речі, щоб їх не варили та не їли. Купи зерна та картоплі, зібрані на залізничних станціях для вивезення в Росію, нерідко гнили просто неба. Але охорона не підпускала до них селян. 7 серпня 1932 р. ВЦВК і РНК СРСР ухвалили постанову «Про охорону соціалістичної власності», за якою за крадіжку колгоспного майна вводилася «вища міра соціалістичного захисту» – розстріл з конфіскацією всього майна або позбавлення волі на термін не менше 10 років. Як крадіжка

кваліфікувалася навіть спроба принести додому з колгоспного поля жменю зерна, щоб нагодувати голодних дітей. Не дивно, що сучасники називали цю постанову «законом про п'ять колосків».

Намагаючись врятуватися, тисячі селян, незважаючи на те, що шляхи, які вели до міста, були блоковані, все ж пробивалися туди в надії купити хліба. Однак сільським жителям продавати хліб заборонялося. Не знайшовши порятунку в місті, вони вмирили там просто на вулицях. У Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Полтаві, Києві, інших містах померлих від голоду кожного ранку збирали і вивозили до братських могил.

Аби позбавити селян можливості дістати щось для харчування, їм не дозволялося також найматися самостійно на роботу на промислові підприємства, переходити або переїжджати в Росію. На кордоні з нею, як і з Білоруссю, а тим більше з Румунією та Польщею, стояли загороджувальні заони, які розстрілювали втікачів з України.

Трагічною була доля селянських дітей, котрим випало відчути на собі пекло Голодомору. «Була весна 1933 р., – згадує один із очевидців, – білим цвітом цвіли вишні, яблуні,

були погожі весняні теплі дні, але сільські діти не бігали, не гралися, а сиділи попід тинами з попухлими ногами, складеними в калачик. У той час у кожному класі сільської

школи висів лозунг: «Спасибі товаришу Сталіну за щасливе дитинство!»).

Рятуючи дітей від голодної смерті, окремі батьки будь-якою ціною везли їх до міста і залишали в установах, лікарнях, просто на вулицях. «Хто не мав іншого рятунку, – згадує Р. Дзюбіна, яка під час Голодомору проживала на Київщині, – виходили до поїзда і під час руху закидали своїх дітей до вантажних вагонів, надіючись на те, що їх десь хтось зніме і таким чином дитина виживе». Лише у Вінниці, згідно з офіційними даними, міліція підбрала за перші дні травня 1933 р. 20 підкинутих немовлят. За той самий час в інших дев'яти населених пунктах знайдено ще 304. А скільки їх було загалом по Україні?!

Тисячі дітей-сиріт, як свідчать документи, бродили поодиночі та групами по селах, дехто помирав на дорозі, інші добиралися до міст, залізничних станцій, просили милостиню, вчиняли дрібні крадіжки. Наприкінці червня 1933 р. на станції Козятин міліція затримала 307, а в липні – 1340 голодних безпритульних дітей. Таке саме становище склалося у Жмеринці, Вапнярці, інших великих і малих залізничних станціях. Чимало з цих дітей помирало. Зокрема, на початку червня 1933 р. на тій самій станції Козятин знайдено 15 померлих від голоду дітей.

Допомогу голодуючим намагалися надати західні українці. Зокрема, вони пускали плоти з харчами Збручем і Бугом. Польські прикордонники, знаючи про Голодомор, дивилися на це крізь пальці. Проте на протилежному березі радянські прикордонники стріляли в українців, які намагалися підхопити ті плоти.

Загалом у 1932–1933 рр. в Україні загинуло від 7 до 10

млн. осіб. Особливо болісно лихо відобразилося на дітях: у багатьох селах після голоду закривалися школи – їх більше нікому було відвідувати. Тим самим підірвалася

етнічна основа становлення української нації – село, знищувався прошарок, від якого залежали процвітання суспільства, здатність його до розвитку.

Трагедію українського села Й. Сталін та його оточення сприймали як чергову перемогу комуністичної ідеї. Так, один із соратників «вождя народів» М. Хатаєвич, обраний наприкінці 1932 р. членом політбюро, другим секретарем ЦК КП(б)У, з гордістю заявляв: «Між селянами і нашою владою точиться жорстока боротьба. Це боротьба на смерть. Цей рік став випробуванням нашої сили і їхньої витривалості. Голод довів їм, хто тут господар. Він коштував мільйони життів, але колгоспна система існуватиме завжди. Ми виграли війну».

Голодомор став найбільшою трагедією за всю історію українського народу. За масштабом, жорстокістю, цинізмом і організованістю з боку влади та наслідками для майбутніх поколінь він не має аналогів в історії людства. Демографічна катастрофа посіяла в душах мільйонів людей фізіологічне почуття страху, необоротно вплинула на генофонд нації. (Згідно з Указом Президента України, починаючи з 2000 р. у четверту суботу листопада в нашій державі щорічно

відзначається День пам'яті жертв Голодомору і політичних репресій).

Після голодомору минуло багато років. Багато стерлося з пам'яті про ті страшні часи; більшість документів про голодомор не потрапили в архіви, а ті, які потрапили, не всі збереглися. Довгих 60 років у колишньому СРСР замовчували нашу трагічну історію. Залишилося небагато людей, які пам'ятають це лихоліття. Тому нам слід шукати і знаходити нові документи, матеріали, робити все для того, щоб про голодомор знали всі, щоб це більше ніколи не повторилося.

Приреченій на смерть Україні судилося вижити. Знову родить щедро засіяна мільйонами смертей земля. Голодомор 1932-33 років продовжують визнавати щоразу нові держави.

Трагедія 1932-33 років перебуває нині в центрі уваги не лише України, а й усього світу. У цей скорботний день - День пам'яті жертв Голодомору та політичних репресій, - ми у скорботі схиляємо голови перед мільйонами померлих і ненароджених наших земляків внаслідок нелюдської політики сталінського режиму.

В цей день по всій Україні запалять мільйони свічок на знак пам'яті про трагічне минуле нашого народу.

Це - наша спільна біль, наша спокута!

Сценарій вечора - пам'яті жертв голодомору **«Чорна пам'ять, вічна пам'ять»**

Оформлення зали: ікона, рушник, вишитий чорно - червоними кольорами, три свічки, шматок черствого хліба, кетяг червоної калини.

Звучить реквієм В. Моцарта

1-й ведучий: 85 років тому нам хотіли винести вирок смерті.

2-й ведучий: 85 років тому мільйони синів і доньок України, мільйони невинних людей, мільйони наших рідних і близьких були без жалю винищені Голодомором. Тоталітарний комуністичний режим свідомо спланував і здійснив терор нашого народу голодом.

3-й ведучий: 85 років тому наш народ пережив катастрофу, яка могла зупинити життя всієї нації. Голодомор приніс не лише страждання і смерть. Він посіяв страх серед людей. Тільки правда про геноцид українського народу і чиста пам'ять про усіх полеглих здатна звільнити нас від мороку минулого.

1-й ведучий: Жила Україна. Плакала, стогнала

Проте я твердо свідчити берусь:
За всі віки безхліб'ям не загнала
Нікого в землю Україна - Русь.
Від тих часів, коли з'явилось рало,
Голодних мук не відало село.
Хай неврожай - та люди не вмирили:
З двадцятим віком лихо це прийшло.

Бібліотекар: Пам'ять - нескінченна книга, в якій записано все: і життя людини, і життя країни. Багато сторінок написано криваво-чорним кольором. Це було не стихійне лихо, а зумисне

підготовлений голодомор 1932-33 років. Влада забрала у людей все. Все, до останнього колоска, до останньої зернини. Це був розбій, свідомо спрямований на фізичне винищення селян, українців. Масове голодування почалося в грудні 1931 року і тривало до вересня 1933. 22 місяці народ страждав, мучився, вмирав. Моторошно подумати, але навесні 1933 року, коли настав пік голоду, на Україні щодня вмирало голодною смертю 25 тис. чоловік, щогодини - 1 тисяча, щохвилини - 17. Голод забрав протягом 1932-33 років, за різними підрахунками, від 7 до 10 мільйонів людських життів.

2-й ведучий: Не нагодує Мати - Україна,

Не приголубить діточок своїх...
Яка ж бо перед Богом в нас провина?
Який ми сотворили гріх?
Чи той, що в нас поруйнували храми? -
Прийшли в наш край перевертні і хами
Чинить страшну наругу над людьми.

3-й ведучий: За жінок, чоловіків, дітей,
За малих, дорослих і старих,
Не співала півча похоронна,
Не лунали дзвони за впокій...
Ні труни, ні хрестів, і ні тризни,
Прямо в яму, навіки віків.
Чорна сповідь моєї Вітчизни,
І її затамований гнів.

Бібліотекар: На десятиліття можна засекретити архіви. Можна приховати в глибинах спецховищ викривальні документи. Можна замести сліди злочину. Можна раз, і вдруге, і втретє переписати історію на догоду диктаторів чи ідеології. Та з пам'яттю народу нічого не вдієш, вона зберігатиме правду.

1-й ведучий: Сумні події 1933 р. відтворено у листах італійського дипломата у м. Харкові - консула С. Граденіго до Королівської Амбасади Італії у Москві. - «На базарі мертвих покидали, як купи шмаття, у болото з людського гною. Одна дитина ссала молоко із грудей мертвої матері, з посірілим обличчям. Опухлих перевозять товарним поїздом у поле і залишають їх за 50 - 60 км від міста, щоб там помирили, ніким не бачені. Ці відомості достовірні, я отримав їх від санітарів».

2-й ведучий: Село Рудне, Київська область. «Померли у Миколайчукових дід з бабою. Від голоду вони опухли і здавалися величезними. Синок уже не ходив, не говорив. А дівчинка від голоду пальчики свої почала обгризати. Побачила мати. Збожеволіла. Напоїла дітей зіллям й сама випила. До ранку повмирали всі».

3-й ведучий: Село Пулини, Житомирщина. «До 1932 року в селі не було майже жодної собаки чи kota. Робили спеціальні пастки для пацюків, після дощу черв'яків збирали, з яких варили борщі чи супи, заправляли кропивою, іноді лободою. А з чого хліб пекли, щоб ви тільки знали! Одне можу сказати, що борошна пшениці чи жита там не було. Делікатесом вважалось, коли в спечених паляницях була полова, яку ми старанно перетирали на жорнах. Похорони настільки часто були, що люди звикли до них, а іноді навіть і заздрили померлим «Чим так жити, то краще вмирати», - чулося серед людей».

Бібліотекар: Якщо ви думаєте, що ніхто не виступав проти цих злодійських дій на місцях, то глибоко помиляєтесь. Люди виступали і писали вождю про свої проблеми та голод в Україні.

Перегорнемо декілька листів, звернених до Сталіна.

«Шановний т. Сталін, чи є закон Радянської влади, щоб селянство сиділо голодне, так як ми, колгоспники. Не маємо уже з 1 січня 1932 р. в своєму колгоспі ні фунта хліба. Ми і вирішили спитати -

що буде далі? Як ми можемо будувати соціалістичне будівництво народного господарства, коли ми приречені на голодну смерть, бо ще до врожаю 4 місяці. Питаємо: за що ми билися на фронтах: за те, щоб сидіти годинами, щоб бачити, як вмирають діти в корчах з голоду?» - с. Горби, Глобинський район, Дніпропетровська обл.

«Я хочу жить, но не могу, умираю с голода. У нас настоящая голодовка. Пуд ржаной муки - 100 рублей, пуд картошки - 20 рублей, и то нигде не купить». - с. Крихаєво, Остерський р-н.

Залишаємо ці документи без коментарів. Читайте. Аналізуйте. Думайте.

1-й ведучий: В селі весна повзе на ліктях,

Повзе по мертвих і живих,
В долоні сонце ловлять діти,
Що дзвінко капає із стріх.
І п'ють опухлими вустами
Оту живицю молоду.
Їм жить і жить, та над полями
Знов ворон каркає біду.

2-й ведучий: Голодне лихоліття найболючіше вразило дітей, - вони виявилися найменш захищеними. Смертність дітей, за деякими підрахунками, сягала 50 відсотків загальної кількості померлих. Діти значно швидше захворювали внаслідок тривалого недоїдання і фізичного виснаження. Стали пусткою сільські школи, бур'яном поросли дитячі майданчики, а відсутність учнівсько - педагогічного колективу сягала подекуди 96 - 98% рівня попередніх років.

3-й ведучий: О діти, діти, Ангели невинні!

Чом ви так тяжко й страшно мовчите?
Ви вже ніколи рідній Україні своїх сердець і душ не віддасте.
Ви не розцвівши згинули дочасно,

Поклав у землю вас голодомор,
Я ж бачу, як важкий достиглий колос,
Схилився над голодними дітьми.

Бібліотекар: Голод 1932 - 33 років чорніє великою плямою на демографічній карті України, втрат від цього ще не вдалося повернути - ні матеріальних, ні тим більше людських.

Говорячи словами О.Міщенка «Мертвим нікому довіритися, крім живих, - і нам треба так жити тепер, щоб смерть наших людей була виправдана щасливою і вільною долею нашого народу». Мільйони людей, які загинули у 1932 - 33 роках голодною смертю, не можуть безслідно розчинися у часі і просторі. Про них пам'ятатимемо ми, хто вижив, їх діти та онуки.

Пам'ять про Голодомор має бути вічною, як реквієм, як пересторога всім сущим на Землі.

Книжкові виставки:

«Стежини скорботи: голодомор в Україні»;

«Пам'ять крізь призму болю»;

«Голодомор в Україні: злочин проти народу»;

«Ми звинувачуємо! Голодомор 1932-1933 рр. Геноцид українського народу»;

«Страшна правда голодомору»;

«Голод -33-го»;

«Український «голокост» 1932-1933»;

«Чорний птах гіркої пам'яті»;

«Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932-1933 років в Україні»;

«В руках, що виростили хліб не залишили і зернини...»;

«Голодомор. Великий злам»;

«Три колоски, закуті дротом».

Рекомендована література:

Лиха коса голодомору: 1932-1933 [Текст] / кер. – упоряд. П. Панченко, М. Багмет, М. Журба [та ін.]. – Київ: Україна, 2008. – 432 с.

Смертю смерть подолали: голодомор в Україні 1932-1933 [Текст] / кер. – упоряд. П. Панченко, М. Вівчарик, А. Голуб, М. Журба [та ін.]. – Київ: Україна, 2003. – 352 с.

Український хліб на експорт: 1932-1933 [Текст] : наук. вид. / вступ сл., упоряд. В. Сергійчук ; редкол. : Г. Боряк, Р. Круцик, Ю. Куляс [та ін.] ; ред. М. Іщенко. – Київ: ПП Сергійчук М. І., 2006. – 431.

Чорна тінь голодомору 1932-1933 років над Тернопіллям: Книга пам'яті [Текст] / упоряд. Б. Лановик, М. Лазарович, Р. Матейко. – Тернопіль: Джура, 2003. – 292 с., фотогр.

* * * * *

Голодомор в Україні [Електронний ресурс] // Вікіпедія : вільна енциклопедія. – Електрон. текст. та граф. дані. – [Україна], 2017. – Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Голодомор_в_Україні_\(1932—1933\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Голодомор_в_Україні_(1932—1933)), вільний. – Заголовок з екрана. – Мова укр. – Опис зроблено 09. 06. 2017.

Голодомор 1932-33 років - найбільша історична катастрофа України ХХ ст. [Електронний ресурс] // Четверта влада. – Електрон. текст. та граф. дані. – [Україна], 2008-2017. – Режим доступу: <http://4vlada.com/rivne/2580>, вільний. – Заголовок з екрана. – Мова укр. – Опис зроблено 09. 06. 2017.

Голодомор 1932–1933 рр. [Електронний ресурс] // Територія Терору. – Електрон. текст. та граф. дані. – [Україна], 2013. – Режим доступу: <http://territoryterror.org.ua/uk/history/1919-1939/ussr/srsr5/>, вільний. – Заголовок з екрана. – Мова укр. – Опис зроблено 09. 06. 2017.